

σύμφωνα με την οποία, μια φυλή, μια πατριά, νόμιζε ότι κατάγεται από ένα ζώο, και γι' αυτό τα μέλη της φυλής ήταν στενά συγγενείς μεταξύ τους και δεν επιτρεπόταν η ενδογαμία. Συνεπώς, Τοτεμισμός είναι η πίστη των «Πρωτογόνων» ότι μια οικογένεια, μια φυλή, μια πατριά κατάγεται από κάποιο ιερό ζώο, και το ζώο αυτό είναι το σύμβολο, κάτω από την προστασία του οποίου θέτει τον εαυτό της η οικογένεια, η φυλή, ή η πατριά και δημιουργεί συγγενικούς κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των μελών της.

Αυτόν τον Τοτεμισμό πήρε ο William Robertson Smith (1846-1894) και στο βιβλίο του «Lectures on the Religion of the Semites» (1884), τον εξήγησε ως την πηγή της θρησκείας. Επειδή το ιερό ζώο Τότεμ δεν το σφάζουν, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις τελετουργιών, ο W. Robertson Smith οδηγήθηκε στο συμπέρασμα, ότι πυρήνας της θρησκείας είναι η βρώση του ζώου Τότεμ, του οποίου η δύναμη ανανεώνει έτσι τη ζωή της φυλής. Εδώ βλέπει επίσης και την αρχή των θυσιών.

Σε άλλες κατευθύνσεις οδήγησε τις περί τοτεμισμού και «πρωτογόνης» θρησκείας θεωρίες ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Emile Durkheim. Στο βιβλίο του «Les formes élémentaires de la vie religieuse» (1912), εξαπέλυσε μια διαμαρτυρία εναντίον της συνηθισμένης εικόνας της «πρωτόγονης» θρησκείας, την οποία παρουσίαζε έως τότε η έρευνα, και την χαρακτήρισε ως άδειο και μπερδεμένο κατασκευάσμα δεισιδαιμονιών. Μεγάλη μορφή της Κοινωνιολογίας ο Durkheim, αξιολόγησε κοινωνιολογικά τη θρησκεία των Αυστραλών και είτε, ότι οι θείες δυνάμεις είναι στην πραγματικότητα μια έκφραση της κοινωνίας, δηλ. της φυλής, και το Τότεμ ένα σύμβολο, ένα έμβλημα αυτής της πραγματικότητας. (Περισσότερα για τον τοτεμισμό βλ. παρακάτω).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλες οι παραπάνω θεωρίες επεκράτησαν στην έρευνα έως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Ήδη με τη σοβαρή εθνολογική, ανθρωπολογική και θρησκευσιολογική έρευνα, που άρχισε από τις αρχές του 20ου αιώνα, οι θεωρίες αυτές ανήκουν πια στην ιστορία της θρησκευσιολογίας. Και τούτο, γιατί, όπως ήδη ετονίσαμε, η έρευνα του περασμένου αιώνα είναι αποσπασματική, γιατί τότε είχε αρχίσει. Οι διάφοροι ερευνητές ερευνούσαν μια ορισμένη φυλή, ενός ορισμένου τόπου και λαού και με βάση τις αντιλήψεις αυτού και μόνο του λαού έβγαζαν τα συμπεράσματά τους. Όταν η έρευνα ωρίμασε και τα κατά μέρος μελετήματα των ερευνητών δημοσιεύτηκαν και ταξινομήθηκαν, οι νέοι ερευνητές είχαν την εποπτεία όλου του φάσματος των ερευνών και μπόρεσαν να αγθούν σε

κινώντας από το σχήμα της γραμμικής τότε θεωρίας της εξελίξεως και από τις θέσεις που επικρατούσαν στην εθνολογία, ότι δηλαδή ο «πρωτόγονος» άνθρωπος πίστευε σε ορισμένες προσωπικές και απρόσωπες δυνάμεις που εμπνυχώνουν τη φύση, έδωσε τις πιο απλές απαντήσεις για την προέλευση της θρησκείας. Ο αρχέγονος άνθρωπος, λέει, παραδέχεται ότι γύρω του υπάρχουν προσωπικές και απρόσωπες δυνάμεις, που είναι πρόξενοι και κυβερνήτες κάθε συμβάντος που συμβαίνει στον γύρω του κόσμο. Την προτεραιότητα όμως έχουν οι απρόσωπες δυνάμεις. Αυτές τις συναντά ο άνθρωπος με την μαγεία. Επειδή όμως αυτές, ως απρόσωπες, είναι ανεξέλεγκτες, και στις μαγικές πράξεις παραμένουν ανενέργητες, ο άνθρωπος πλησίασε με προσευχές και επικλήσεις εκείνες τις δυνάμεις που πίστευε ότι ήταν προσωπικές, είχαν δηλαδή προσωπική υπόσταση, και επομένως μπορούσαν να τον ακούσουν και να ανταποκριθούν στις επικλήσεις του. Έτσι λοιπόν πρέπει να γεννήθηκε η θρησκεία.

Οι θέσεις αυτές, και μάλιστα η γνώμη ότι η μαγεία είναι προεπιστήμη της επιστήμης, δεν ευσταθούν σήμερα. Η δεισιδαιμονία δεν έχει καμιά σχέση με την επιστήμη, και φυσικά ούτε με την θρησκεία, κατά την γνήσια και ουσιώδη φύση της.

Ήδη η σχολή, η οποία με τον σπουδαίο κοινωνιολόγο Emile Durkheim (1858-1917 - κύριο έργο του: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris 1912), βρίσκει τις ρίζες της μαγείας στην πίστη σε μια απρόσωπη μαγική δύναμη, που καλείται Mana, τεκμηριώνει τις απόψεις της ως εξής: Η μαγική δύναμη πρέπει να ενσωματώθηκε σε ανθρώπους, ζώα ή πράγματα. Τελικά ο άνθρωπος φαίνεται ότι προσωποποίησε τα δυναμούχα αυτά όντα και πράγματα, και έτσι τα γεμάτα από δύναμη προσωποποιημένα αυτά όντα έγιναν αντικείμενο λατρείας.

Η μυστηριώδης δύναμη που καλείται Mana είναι λέξη της Μελανησίας. Έγινε γνωστή από τον ιεραπόστολο Robert Codrington, ο οποίος κατά την διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα εργαζόταν ιεραποστολικά στα νησιά του Ειρηνικού Ωκεανού. Σε μια επιστολή του προς τον Max Müller γράφει: Οι Μελανήσιοι πιστεύουν ότι μερικά αντικείμενα, φαινόμενα, ζώα ή άνθρωποι, υπερβαίνουν τα φυσικά όρια, γιατί κρύβεται μέσα τους μια δύναμη που λέγεται Mana. Mana είναι κάτι το ενεργητικό, ισχυρό, αόρατη δύναμη. Το αντικείμενο που την έχει, γίνεται δυναμούχο και ονομάζεται Ταμπού. Η δύναμη αυτή που περιέχουν τα Ταμπού επηρεάζεται μόνο με μαγικά μέσα και μπορεί να μεταδοθεί από άνθρωπο σε άνθρωπο. Επειδή όμως το Ταμπού (που στη γλώσσα των Πολυνησίων σημαίνει κάτι το ασυνήθιστο, το άξιο παρατηρήσεως και τέλος το απαγορευμένο), περιέχει τη δύναμη Mana, που δεν ξέρουν

αν είναι αρνητική ή θετική, δεν το πλησιάζουν. Οι άνθρωποι που πλησιάζουν κάποια Ταμπού φορτισμένα με αρνητική δύναμη, λ.χ. μία ιερή τοποθεσία, ένα αντικείμενο ή ένα ζώο παθαίνουν ζημιές, αρρώστιες ή θάνατο.

Η μαγική λοιπόν αυτή τοποθέτηση του ανθρώπου της φύσης απέναντι σε ορισμένα δυναμούχα από Μανα αντικείμενα, ζώα ή ανθρώπους είναι το προστάδιο της θρησκείας.

Οι θέσεις αυτές πάσχουν από την ίδια αδυναμία, από την οποία πάσχουν και οι άλλες θεωρίες. Απομονώνουν ένα στοιχείο από το όλο σύμπλεγμα των δοξασιών του ανθρώπου της φύσης (δοξασιών που εκφράζονται όχι με τη θεωρία, αλλά με το μύθο και τη λατρεία) και το θεωρούν a priori, κατά τις επιταγές της θεωρίας της εξελίξεως, ως αυτό που αποτελεί το πρωταρχικό και υποτυπώδες κύτταρο της θρησκείας. Το ότι και οι θεωρίες αυτές αναιρέθηκαν από τους ίδιους τους εθνολόγους, δείχνει την αδυναμία τους. Πράγματι, οι εθνολόγοι διαπίστωσαν, ότι και άλλοι λαοί έχουν παρόμοιες προς το Μανα αντιλήψεις. Οι Ιροκέζοι της Β. Αμερικής ονομάζουν την μυστηριώδη δύναμη, που εκφράζεται στο περιβάλλον, Ορένδα· γι' αυτό και οι ερευνητές μίλησαν για Ορενδισμό. Οι Αλγογκίνιοι την ονομάζουν Μανίτου, και οι Σιού Βακάνδα. Στη Μαδαγασκάρη επίσης υπήρχε η πίστη σε μία υπερφυσική δύναμη, που ονομαζόταν Χασίνα. Όλα αυτά τα ονόματα, και αν ψάξουμε και σε άλλους λαούς θα βρούμε και άλλα, εκφράζουν περίπου την ίδια πεποίθηση, με διάφορες όμως αποκλίσεις σε κάθε τόπο. Όλοι οι λαοί αισθάνονται δέος μπροστά στο μυστήριο που τους περιβάλλει και όλοι του δίνουν κάποιο όνομα. Ποιό από αυτά είναι τάχα το πρωταρχικότερο για να αποτελέσει την πηγή της θρησκείας;

Η νεώτερη έρευνα δέχεται ότι η μυστηριώδης δύναμη που παλαιότερα ερμηνεύθηκε ως απρόσωπη, τυφλή και αφηρημένη, είναι στην πραγματικότητα προσωποποιημένη, γιατί συνδέεται πάντοτε με ατομικά όντα και μαζί με αυτά κατέχει ένα κοινό χαρακτηριστικό: την υπερβατική ενέργεια και την ιδέα περί ενός ανωτέρου προσωπικού όντος. Δεν πρόκειται συνεπώς περί απλής και υπαιτιώδους δυνάμεως, που θα μπορούσε να σταθεί στην αρχή της εξελίξεως της θρησκείας. Αν τοποθετήσουμε εσφαλμένα την πίστη σε μιαν αδιαφοροποίητη μαγική δύναμη ή σε μια δύναμη που υπάρχει ήδη στις αρχές της ανθρωπότητας, τότε μπορεί και ένα προσωπικό όν, που πιστεύεται ότι φέρει τη δύναμη αυτή, να θεωρηθεί ως πρωταίτιος και κύριος της δυνάμεως αυτής. Συνεπώς η θρησκεία μπορούσε πράγματι να πηγάζει ήδη από ένα ανώτερο προσωπικό όν. Τέτοιες αντιλήψεις δεν λείπουν στους κατά φύση λαούς. Κατά την αντίληψη λ.χ. των Μπαμπούτι, τότε μόνο γίνεται κανείς ικανός

κυνηγός, τότε μόνο γεννά πολλά παιδιά, γίνεται σεβαστός, όταν κατέχει πολλή «δύναμη ζωής». Αυτή όμως προέρχεται από το Θεό· αυτός είναι ο ανώτατος φορέας της.

δ) Η Προανιμιστική πίστη στον ανώτερο Θεό (Πρωτομονοθεϊσμός)

Το δεύτερο σκέλος της θεωρίας του Πανδυναμισμού είναι η θεωρία, ότι αρχή της θρησκείας είναι η πίστη των απλών ανθρώπων της φύσεως σε έναν ανώτερο θεό. Εισηγητής της θεωρίας αυτής είναι ο Άγγλος Εθνολόγος Andrew Lang, ο οποίος εξαπέλυσε μ' αυτήν, την σφοδρή του κριτική κατά του Ανιμισμού· αλλά εκείνος που την ανέπτυξε και την επέβαλε ήταν ο π. Wilhelm Schmidt, ο ιδρυτής της θρησκευσιολογικής σχολής της Βιέννης.

Πράγματι, σε μερικούς κατά φύση λαούς βρίσκομε μια πίστη σε έναν «ανώτερο θεό», ο οποίος ξεπροβάλλει ανάμεσα από τις πολλές άλλες δοξασίες για πνεύματα, δαίμονες και άλλες ανώτερες δυνάμεις. Ο «θεός» όμως αυτός θεωρείται γενικά ως ένα ανώτατο ον, που έφτιασε μερικά πράγματα, αλλά τώρα ζει αποτραβηγμένος μακριά από τον κόσμο. Γι' αυτό ακριβώς δεν τον λατρεύουν με συγκεκριμένη τελετουργία και μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις τον επικαλούνται στις προσευχές τους· είναι deus otiosus («θεός απράγμων»).

Με τα δεδομένα αυτά οι οπαδοί της θεωρίας αυτής συμπέραναν, ότι του Πολυθεϊσμού προηγείται ένας Μονοθεϊσμός, ο οποίος με το πέρασμα των αιώνων εκφυλίζεται σε πολυδαιμονισμό. Σήμερα, αν και η πίστη στον «ανώτερο» λεγόμενο θεό είναι ένα ισχυρότατο τεκμήριο της θρησκευτικότητας των λαών της φύσης, όμως η παραπάνω θεωρία του «Πρωτομονοθεϊσμού» δεν λαμβάνεται σοβαρά υπόψη. Σήμερα ένα μέρος των θρησκευσιολόγων δέχεται βέβαια ότι οι «ανώτεροι αυτοί θεοί» - που άλλωστε βεβαιώνονται από την ασφαλή έρευνα - είναι κάτι το πρότερον, αλλά η άποψή τους αυτή διακρίνεται από τη θεωρία του Schmidt, αφού γι' αυτόν ο «ανώτερος θεός» είναι ο ύψιστος θεός, που δεν αποκλείει την ύπαρξη άλλων θεών. (Περισσότερα για την θεωρία αυτή αναπτύσσονται παρακάτω).

ε) Τοτεμισμός

Ένα φαινόμενο που προσήλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών, ήταν ο Τοτεμισμός, τον οποίο βρήκαν κυρίως μεταξύ των «πρωτογόνων» της Αυστραλίας, των οποίων ο υλικός πολιτισμός βρισκόταν στην πιο χαμηλή και υποτυπώδη βαθμίδα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε μια ειδική μορφή του,

σύμφωνα με την οποία, μια φυλή, μια πατριά, νόμιζε ότι κατάγεται από ένα ζώο, και γι' αυτό τα μέλη της φυλής ήταν στενά συγγενείς μεταξύ τους και δεν επιτρεπόταν η ενδογαμία. Συνεπώς, Τοτεμισμός είναι η πίστη των «Πρωτογόνων» ότι μια οικογένεια, μια φυλή, μια πατριά κατάγεται από κάποιο ιερό ζώο, και το ζώο αυτό είναι το σύμβολο, κάτω από την προστασία του οποίου θέτει τον εαυτό της η οικογένεια, η φυλή, ή η πατριά και δημιουργεί συγγενικούς κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των μελών της.

Αυτόν τον Τοτεμισμό πήρε ο William Robertson Smith (1846-1894) και στο βιβλίο του «Lectures on the Religion of the Semites» (1884), τον εξήγησε ως την πηγή της θρησκείας. Επειδή το ιερό ζώο Τότεμ δεν το σφάζουν, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις τελετουργιών, ο W. Robertson Smith οδηγήθηκε στο συμπέρασμα, ότι πυρήνας της θρησκείας είναι η βρώση του ζώου Τότεμ, του οποίου η δύναμη ανανεώνει έτσι τη ζωή της φυλής. Εδώ βλέπει επίσης και την αρχή των θυσιών.

Σε άλλες κατευθύνσεις οδήγησε τις περί τοτεμισμού και «πρωτόγονης» θρησκείας θεωρίες ο φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Emile Durkheim. Στο βιβλίο του «Les formes élémentaires de la vie religieuse» (1912), εξαπέλυσε μια διαμαρτυρία εναντίον της συνηθισμένης εικόνας της «πρωτόγονης» θρησκείας, την οποία παρουσίαζε έως τότε η έρευνα, και την χαρακτήρισε ως άδειο και μπερδεμένο κατασκευάσμα δεισιδαιμονιών. Μεγάλη μορφή της Κοινωνιολογίας ο Durkheim, αξιολόγησε κοινωνιολογικά τη θρησκεία των Αυστραλών και είτε, ότι οι θείες δυνάμεις είναι στην πραγματικότητα μια έκφραση της κοινωνίας, δηλ. της φυλής, και το Τότεμ ένα σύμβολο, ένα έμβλημα αυτής της πραγματικότητας. (Περισσότερα για τον τοτεμισμό βλ. παρακάτω).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όλες οι παραπάνω θεωρίες επεκράτησαν στην έρευνα έως τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας. Ήδη με τη σοβαρή εθνολογική, ανθρωπολογική και θρησκευσιολογική έρευνα, που άρχισε από τις αρχές του 20ου αιώνα, οι θεωρίες αυτές ανήκουν πια στην ιστορία της θρησκευσιολογίας. Και τούτο, γιατί, όπως ήδη ετονίσαμε, η έρευνα του περασμένου αιώνα είναι αποσπασματική, γιατί τότε είχε αρχίσει. Οι διάφοροι ερευνητές ερευνούσαν μια ορισμένη φυλή, ενός ορισμένου τόπου και λαού και με βάση τις αντιλήψεις αυτού και μόνο του λαού έβγαζαν τα συμπεράσματά τους. Όταν η έρευνα ωρίμασε και τα κατά μέρος μελετήματα των ερευνητών δημοσιεύτηκαν και ταξινομήθηκαν, οι νέοι ερευνητές είχαν την εποπτεία όλου του φάσματος των ερευνών και μπόρεσαν να αχθούν σε

ασφαλέστερα συμπεράσματα. Έτσι σήμερα στην επιστήμη της θρησκευο-λογίας και της ανθρωπολογίας οι παραπάνω θεωρίες έχουν αξία μόνο από την πλευρά της συλλογής πολύτιμου υλικού. Μολαταύτα, στους φιλο-λογούντες μη ειδικούς διατρανώνονται ακόμη οι θεωρίες αυτές, ιδιαίτερα μάλιστα στη χώρα μας.

Σήμερα, με βάση αφ' ενός το τεράστιο υλικό που συγκεντρώθηκε και την επιτόπια αφ' ετέρου έρευνα που έγινε και γίνεται σε σημερινές απλές κοινωνίες, διαπιστώθηκε ότι ο άνθρωπος είναι παντού ο ίδιος και έχει δυνάμει μέσα του όλες τις ικανότητες και τον προικισμό εκείνον, που διαθέτει ο πιο προηγμένος άνθρωπος. Οι παλαιότερες απόψεις για «προ-λογική» βαθμίδα, όπως τις είχε αναπτύξει ο Λεβύ-Μπρυλ (Lévy-Bruhl, 1857-1939), δεν ευσταθούν σήμερα και μπορούν να τις εκμεταλλευτούν οι επιτήδριοι για να στηρίξουν ρατσιστικές απόψεις. Το ερώτημα, τί είναι πολιτισμός, έχει λάβει άλλες διαστάσεις σήμερα. Ο πολιτισμός είναι ά-ραγε μόνο η τεχνολογική πρόοδος, που μερικές φορές αντί να ελαφρύνει φορτώνει τον άνθρωπο και τον γεμίζει με άγχος και βιωτικές μέριμνες, ή η κατάσταση μιας απλής κοινωνίας, όπου ο άνθρωπος απολαμβάνει τη χαρά της φύσης και είναι φίλος με το περιβάλλον του και τον συνάνθρω-πο; Είναι άραγε «απολίτιστοι», «πρωτόγονοι» και «άγριοι» — όπως τους χαρακτηρίζαν παλαιά — οι άνθρωποι των απλών κοινωνιών, που ζούν κατά φύση; Τα συμπεράσματα της σημερινής Εθνολογίας-Ανθρωπολο-γίας αμφισβητούν αυτόν τον διαχωρισμό. Ένας «απολίτιστος» μιας απλής κατά φύση κοινωνίας έχει όλα τα έμφυτα ανθρώπινα χαρίσματα που έχει και ο πιο μορφωμένος της πιο προηγμένης σημερινής κοινωνίας και δεν είναι κατ' ανάγκην λιγότερο λογικός ή ηθικός απ' αυτόν. Τα εγκλήματα των σημερινών πολιτισμένων λαών (ιδίως στην περιοχή των πολιτικών σκοπιμοτήτων και του ανταγωνισμού των δυνάμεων) δεν μπορούν να συ-γκριθούν με εκείνα των ανθρώπων μιας φυσικής κοινωνίας, που ζουν συμπλιωμένοι με τη φύση, την εμπυχνώνουν και συνομιλούν μαζί της. Ποιά είναι η θρησκεία των κατά φύση λαών κατά τα πορίσματα της σύγ-χρονης έρευνας φαίνεται στα παρακάτω.

Β. ΘΡΗΣΚΕΙΑ, ΖΩΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΦΥΣΗ ΖΩΝΤΩΝ ΛΑΩΝ

1. Οι φαινομενικές μορφές

Οι άνθρωποι των φυσικών θρησκειών πιστεύουν ότι μπορούν με διάφορες μηθικές δοκιμασίες να αποκτήσουν έκτακτες εμπειρίες που βρίσκονται πέρα από τα φυσικά όρια της ανθρώπινης ύπαρξης. Μια αστραπή κατακεραυνώνει ανθρώπους ή ζώα, μια ξαφνική φουρτούνα καταποντίζει μια λέμβο, συναντά κανείς διάφορα παράξενα φαινόμενα στον κόσμο, βλέπει διάφορες ανωμαλίες στην οργανική και την ανόργανη φύση, όλα αυτά για τον απλό άνθρωπο της φύσης είναι επενέργειες ανωτέρων δυνάμεων, καλών ή κακών.

Για να οικειωθεί τέτοιες δυνάμεις ο άνθρωπος και να αποκτήσει έκτακτα χαρίσματα για την αποτροπή των κακών και την εφέλκηση των καλών, χρειάζεται να μετέλθει μια επίπονη και μακρόχρονη δοκιμασία μνήσεως. Γι' αυτό μερικοί άνθρωποι των λαών αυτών, που κατέχουν μια ιδιαίτερη ικανότητα, μια έκτακτη, θετικά ή αρνητικά, ενεργό δύναμη, θεωρούνται ότι υπερβαίνουν την εμπειρία του μέσου ανθρώπου και γίνονται αρχηγοί της φυλής, μάγοι, ιατροί και ιερείς τους. Επειδή στους ανθρώπους της φύσης είναι ξένη η σκέψη που λειτουργεί σύμφωνα με τους νόμους της αιτιότητας των φυσικών επιστημών, φαντάζονται πίσω από τα έκτακτα φαινόμενα ή τις εμπειρίες τους μια ιδιαίτερη δύναμη. Αυτή μπορεί να ανυψωθεί σε βαθμό που η ζωή να εξαρτάται απ' αυτήν. Τότε μιλούμε για τη ζωτική δύναμη, η οποία θεωρείται ότι κατοικεί στο αίμα ή σ' ένα όργανο του σώματος (π.χ. στο λάρυγγα, την καρδιά, τους νεφρούς, το σκώτι). Παλαιότερα τη δύναμη αυτή της ζωής την ονόμαζαν *σωματική ψυχή*. Βεβαίως διακρινόταν από άλλες περί ψυχής παραστάσεις, εντούτοις στη συνάφεια τούτη, για να αποκλεισθούν λανθασμένες ερμηνείες δεν πρέπει να ομιλεί κανείς περί ψυχής. Με πολλαπλούς συνδυασμούς ο άνθρωπος της φύσης βλέπει σε πολλά πράγματα και όντα μια *Δύναμη*, χωρίς να δοκιμάζει πάντοτε σε μια μοναδική περίπτωση μια αντίστοιχη εμπειρία. Αν συνέβαινε καμιά φορά κατά τη διάρκεια *διδυμοτοκίας* ένα ατύχημα που ουσιαστικά δεν είχε καμιά σχέση μ' αυτήν, ευθύς αμέσως κάθε διδυμοτοκία θεωρούνταν γεγονός προκαλούμενο από μια ιδιαίτερη *δύναμη*. Η *δύναμη* αυτή είναι συνήθως απρόσωπη και υποταγμένη στους νόμους του μαγικού κόσμου. Ο Άγγλος ιεραπόστολος R. H. Codrington είναι ο πρώτος που παρατήρησε το φαινόμενο αυτό στους Μελανησίους και σ' ένα έργο του το ονόμασε *Mana*. Εντεύθεν, διάφοροι ερευνητές εισήγαγαν τον όρο *Manaïsmus*. Και επειδή η ουσία του είναι η έκτακτη και γεμάτη ενεργητικότητα δύναμη, του απέδωσαν την κοντι-

νότερη ονομασία *Dynamismus* (από τη λ. «δύναμις»). Δεδομένου ότι μερικοί είδαν τη δύναμη αυτή ως κάτι το έμψυχο, μίλησαν περί *Animatismus* (στα λατινικά *animatus* «έμψυχον», «ζων»). Και επειδή οι περί δυνάμεως παραστάσεις θεωρήθηκαν από μερικούς ερευνητές ως προβαθμίδα των περί ψυχής παραστάσεων, τις συμπεριέλαβαν υπό τον χαρακτηρισμό *Präanimismus*. Στην ηθική της σχέση η *δύναμη* είναι διττή, έχει δηλ. διπλή αξιολογική έννοια. Μπορεί να προκαλέσει τόσο το καλό όσο και το κακό. Έτσι, σε μερικές φυλές τα δίδυμα παιδιά θεωρούνται ως παιδιά ευτυχίας, ενώ σε άλλες, και πιθανώς στις περισσότερες, ως τέκνα δυστυχίας, από τα οποία φρόντιζαν να απαλλαγούν αμέσως μετά τη γέννησή τους.

Ενώ η *δύναμη* ανήκει κυρίως στην περιοχή της μαγείας, τις περί *ψυχής* αντιλήψεις πρέπει να τις αναζητήσουμε κυρίως στη θρησκεία. Γι' αυτό στις φυσικές θρησκείες δεν παίζει σχεδόν κανέναν ρόλο η ψυχή με την έννοια που της δίδει ο Πλάτων ως *αιθερίας ουσίας*, που είναι αντίθετη προς το σώμα και έχει ανώτερη και αναλλοίωτη υπόσταση. Η ψυχή αντίθετα είναι ένα συστατικό στοιχείο του ανθρώπου, ένα μέρος της υπάρξεώς του, το οποίο έχει τη δυνατότητα κατά καιρούς μεν να εγκαταλείπει το σώμα, όπως π.χ. στα όνειρα ή ως μάγισσα, μονίμως δε με τον θάνατό του. Συνεπώς το ιδιαίτερό της χαρακτηριστικό είναι ότι έχει κάποια ελευθερία κινήσεως. Γι' αυτό ακριβώς μερικοί από τους ερευνητές αντί του όρου *σωματική ψυχή*, χρησιμοποίησαν τον όρο *ελεύθερη ψυχή*. Επιπλέον υπάρχει και η αντίληψη περί της προσωπικής ψυχής, αφού κάθε ψυχή ταυτίζεται με έναν έκαστο άνθρωπο. Από μερικές φυλές πάλι η ψυχή εξισωνόταν με τη σκιά. Γι' αυτό στην έρευνα γίνεται λόγος για *σκιάδεις ψυχές*. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μετά το θάνατο του ανθρώπου η ψυχή αυτή μεταβάλλεται σε σκιά. Σε μεμονωμένες και μοναδικές περιπτώσεις δυνατόν να υπήρχε μια τέτοια αντίληψη, στις περισσότερες όμως παραλάσσουν οι μορφές, ανάμεσα στις οποίες φαντάζονταν την ψυχή ως άφθαρτον και αθάνατον παράγοντα.

Μ' αυτήν την έννοια συναντάται επίσης και ο χαρακτηρισμός *πνεύμα*. Για τους ανθρώπους της φύσης, ο θάνατος δηλώνει τον πιο σπουδαίο και αποφασιστικό σταθμό της υπάρξεως του ανθρώπου. Μ' αυτόν ο άνθρωπος μεταβαίνει συχνά και οριστικά στη μορφή ενός πνεύματος. Θάπρεπε για διασάφηση να ομιλεί κανείς περί *νεκροπνεύματος* το οποίο συνεχίζει να ζει κατά ορισμένους κανόνες, και συχνά στο βασίλειο των νεκρών. Προϋπόθεση για μια ζωή τακτοποιημένη σ' αυτήν την νέα ύπαρξη είναι να έχουν τηρηθεί οι αναγκαίες τελετουργικές νεκρικές συνήθειες. Αν αυτό δεν έχει συμβεί, το πνεύμα του νεκρού συχνά δεν βρίσκει ανάπαυση, αλλά γίνεται φάντασμα που φοβερίζει τους ανθρώπους. Μερικές φορές, π.χ. στη Δυτική Αφρική, πιστεύουν σε μια

πατρίδα των ψυχών, στην οποία μεταβαίνει η ψυχή μετά θάνατον και από όπου ξαναστέλνεται στη γη, για να ενοικήσει σ' έναν νέο άνθρωπο. Είναι όμως συζητήσιμο, αν τέτοιου είδους παραστάσεις ανήκουν σε μια αρχική φυσική θρησκεία. Αν ο νεκρός συνεχίζει να ζει σε ένα ζώο (λεοπαρδαλη, φίδι), που ίσως να τον θεωρούν ταυτισμένο με το ζώο, τότε δεν γίνεται λόγος πια για πνεύμα του νεκρού.

Στο πρόβλημα περί αθανασίας της ψυχής δόθηκαν από τους ερευνητές ποικίλες απαντήσεις. Και όταν ακόμη μιλούμε για θάνατον και άφθαρτο παράγοντα, αυτό δεν αποτελεί απόλυτη δήλωση. Το πρόβλημα περί αιωνίου και ατελευτήτου της ψυχής δεν τίθεται από τους κατά φύση λαούς θεωρητικά. Συχνά η διάρκεια της υπάρξεως στο «επέκεινα» εξαρτάται από το αν οι ζώντες ετήρησαν τα τελετουργικά έθιμα για τη μεταθανάτια *συνέχιση της ζωής*, και από το αν κανείς μνημονεύει το όνομα του νεκρού τελετουργικώς. Αλλιώς οι ψυχές των νεκρών συσκοτίζονται και φθείρονται βαθμηδόν. Σχετικά, είναι σπάνιος ένας ξαφνικός αφανισμός της ψυχής, είτε στο δρόμο προς τη χώρα των ψυχών, είτε στον τόπο των νεκρών, όπως π.χ. στους Κόσι του Καμερούν, όπου η ψυχή που δεν περνά επιτυχώς την κρίση των προγόνων καίγεται.

Ο θάνατος για τους λαούς της φύσης δεν είναι αυτονόητο φαινόμενο, αλλά τον δέχονται σαν κάτι το αφύσικο. Μύθοι, που τώρα έχουν μάλλον χαρακτηριστικά παραμυθιών, διηγούνται πώς με ένα ασήμαντο συμβάν ήρθε ο θάνατος στον κόσμο. Έτσι διηγούνται, π.χ. οι Ζουλού, ότι αρχικά δεν είχε αποφασισθεί, αν θάπρεπε οι άνθρωποι να είναι θνητοί ή αθάνατοι. Έπειτα όμως ο Θεός τους *Ουνκουλουγκουλού* αποφάσισε να στείλει στους ανθρώπους τη γνώση της αθανασίας. Την εντολή να μεταβιβάσει τη χαρμόσυνη αυτή αγγελία στους ανθρώπους την επιφορτίστηκε ο Χαμαιλέων. (Χαμαιλέων: ερπετό που έχει την ιδιότητα να συστέλλει τον όγκο του σώματός του και να μεταβάλλει το χρώμα του μεταφορικώς: άνθρωπος που μεταβάλλει τα φρονήματά του). Αμέσως όμως μετά άλλαξε ο Θεός την απόφασή του: έστειλε τη σαύρα για να τους αναγγείλει ότι μοίρα τους είναι ο θάνατος. Αλλά επειδή ο χαμαιλέων βιάζε σιγά και καθυστερούσε, τον ξεπέρασε η σαύρα. Έτσι οι άνθρωποι κληρονόμησαν τον θάνατο. Εδώ λοιπόν είναι η καθυστερημένη καλή αγγελία, αλλού μια κακή εκλογή, η αιτία που έφερε τον θάνατο στον κόσμο. Συχνά ο θάνατος στέλνεται στον κόσμο από τον αργότερα πολυσυζητημένο από την έρευνα *ύψιστο θεό*. Αυτός συνήθως καθορίζει και το τέλος κάθε ανθρώπου. Παρά ταύτα για τον θάνατο ενός όχι τελείως εξασθενημένου γέροντος πίστευαν σχεδόν πάντοτε, ότι αυτός προκαλείται από ένα κακόβουλο ον, κατά κανόνα με τη χρησιμοποίηση μαγικών μέσων.

2. Τόπος διαμονής των νεκρών

Οι παραστάσεις για τον τόπο διαμονής των νεκρών είναι πολλές και διαφορετικές μεταξύ τους. Υπάρχουν μάλιστα διαφορές ακόμη και μέσα στην ίδια τη φυλή. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις πολλών φυλών του Καμερούν οι περισσότεροι από τους νεκρούς μεταβαίνουν στη νεκρόπολη που βρίσκεται κάτω από τη γη, όπου συναντώνται με τους προγόνους τους. Όποιος όμως πεθαίνει με αιφνίδιο θάνατο ή με ανοιχτή πληγή στο σώμα του, μεταβαίνει στον ουρανό, όπου του επιφυλάσσεται μια καλή θέση. Για τους περισσότερους όμως Αφρικανούς η διαμονή κοντά στον ουρανό ή στον ουρανό είναι λιγότερο ελκυστική από εκείνη του κάτω κόσμου, όπου προσδοκούν να συναντήσουν τους προγόνους.

Ο τόπος διαμονής εντοπίζεται με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους. Από τις διάφορες φυλές κατονομάζονται ποικίλες τοποθεσίες επάνω στη γη δίπλα σ' αυτές του κάτω κόσμου, του ουρανού και των ουρανίων σωμάτων. Πολλοί αναζητούν το βασίλειο των νεκρών στη Δύση, δεδομένου ότι η πορεία του ηλίου και της σελήνης προς δυσμάς παίζει ένα μυστηρώδη ρόλο για τον άνθρωπο της φύσης.

3. Τα πνεύματα των νεκρών

Η ηθική ποιότητα των πνευμάτων των νεκρών είναι διπλής σημασίας: τα φαντάσματα αξιολογούνται γενικά αρνητικώς. Η πίστη σε ψυχές ή πνεύματα χαρακτηρίζεται από τους εθνολόγους με πολλά ονόματα. Από αυτά εκείνο που επικράτησε είναι ο όρος *Ανιμισμός* (*Animismus*, από το *anima*, «ψυχή»), ο οποίος όμως είναι ελλιπής και δεν καλύπτει το όλο περιεχόμενο μιας των κατά φύση ζώντων λαών θρησκείας.

Εφόσον βέβαια με τον όρο *Ανιμισμός* ο ερευνητής περιορίζεται στην εξέταση των αντιλήψεων των απλών κατά φύση ζώντων κοινωνιών για τα πνεύματα των νεκρών, δεν υπάρχει αντίρρηση για τη χρήση του όρου αυτού. Επειδή όμως εκτός από τα πνεύματα των νεκρών υπάρχουν και περί ψυχής παραστάσεις των κατά φύση ζώντων λαών, και επειδή επίσης με την κοινή γλωσσικώς έννοιά του ο όρος *Ανιμισμός* εξισώνεται ενίοτε με την απλή των κατά φύση ζώντων λαών θρησκεία, τους οπαδούς της οποίας πολύ συχνά τους χαρακτηρίζουν ως *Ανιμιστές*, γι' αυτό ο όρος *Ανιμισμός* είναι μονομερής και συνέπώς όχι σκόπιμος για σύσταση.

Τα πνεύματα, που πρέπει να τα διακρίνουμε από τις ψυχές, είναι προπαντός πνεύματα της φύσης. Οι απλοί κατά φύση ζώντες λαοί πιστεύουν ότι αυτά ζουν σε φυσικά πράγματα και φαινόμενα, όπως στον άνεμο ερήμων τοποθεσιών ή σε πηγές και ποτάμια. Επίσης τόποι κατοικίας τους μπορεί να είναι βουνά, απόκρημνες χαράδρες, ερημιές, ποτά-